

НОВІ ПРОВОКАЦІЙНІ ПИТАННЯ
ТА ШОКУЮЧІ ВІДПОВІДІ

БЕСТСЕЛЕР *THE NEW YORK TIMES*

Річард Докінз — британський етолог, еволюційний біолог і відомий популяризатор науки. У 1976 році вийшла друком його книжка «Егоїстичний ген», яка принесла авторові всесвітнє визнання. За палке відстоювання теорії природного добру ЗМІ прозвали його «ротвейлером Дарвіна». Докінз входить до сотні найгеніальніших людей сьогодення.

Ви вірите у фей? А в скандинавських тролей? Ні? Хм. Ну хоча б у Бога вірите? І в якого саме? Відомий британський етолог, популяризатор науки та атеїст Річард Докінз ставить провокаційні питання і дає відповіді, які шокують всіх: вірян, атеїстів, пантеїстів та деїстів.

Скільки на світі богів і в кого з них краще не вірити? Що таке міти і як вони виникають? Чи мають вони щось спільне зі справжньою історією Всесвіту? Чому євангелія не можна вважати правдивими, коли їх написали і хто ввів їх до біблійного канону? Чи справді Біблія — хороша книга? Чи існував Ісус? І чи потрібен нам Бог, щоб бути хорошими?

Ця книжка продовжує теми, порушені Докінзом у «Сліпому годинникарі» та «Ілюзії Бога»: хто насправді стоїть за кулісами створення світу? чому релігій багато, а Творець — один? і чи могли ми з'явитися нізвідки? Час переосмислити віру, еволюцію та навіть самого Бога.

WWW.BOOKCLUB.UA

ISBN 978-617-12-8457-9

9 786171 284579

РІЧАРД ДОКІНЗ

БОГ, ЩО ВІДЖИВ СВОЄ

БОГ РІЧАРД ДОКІНЗ

ЩО ВІДЖИВ СВОЄ

ПОСІБНИК ДЛЯ ПОЧАТКІВЦІВ

RICHARD DAWKINS

OUTGROWING
GOD

A BEGINNER'S GUIDE

BANTAM PRESS

LONDON • TORONTO • SYDNEY • AUCKLAND • JOHANNESBURG

РІЧАРД ДОКІНЗ

БОГ, ЩО ВІДЖИВ СВОЄ

ПОСІБНИК ДЛЯ ПОЧАТКІВЦІВ

УДК 2
Д63

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Перекладено за виданням:
Dawkins R. *Outgrowing God. A Beginner's Guide* / Richard Dawkins. —
London : Bantam Press, 2019. — 296 p.

Переклад з англійської *Ярослава Лебеденка*

Дизайнер обкладинки *Анастасія Попова*

ISBN 978-617-12-8457-9
ISBN 978-1-787-63121-2 (англ.)

- © Richard Dawkins Ltd. All rights reserved, 2019
- © Depositphotos.com / sandesh1264, siloto, AlexanderPokusay, emir-simsek, Klava, sharpner, yuannng, Matriyoshka, Slobelix, djv, lazar, TopVectors, BigAlBaloo, Silmen, rudall30, -izabell-, artefy, Silmen, macrovector, Sentavio, mannaggia, k3studija, huhulin, VLADGRIN, benjaminlion, PandaVector, обкладинка, 2021
- © Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2021
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2021

Вільямові.

*І всім молодим людям, коли вони підростуть
достатньо, щоб самим вирішувати за себе*

ЗМІСТ

ЧАСТИНА 1. ПРОЩАВАЙ, БОЖЕ	9
1. Стільки богів!	11
2. Та чи правда це?	20
3. Міти і як вони виникають.....	46
4. Хороша книга?.....	65
5. Чи потрібен нам Бог, щоб бути хорошими?	84
6. Як ми вирішуємо, що добре?	109
ЧАСТИНА 2. ЕВОЛЮЦІЯ Й ПОЗА НЕЮ	127
7. Точно має бути якийсь розробник?	129
8. Кроки до неймовірності	150
9. Кристали та пазли	164
10. Знизу вгору чи згори вниз?	179
11. Чи еволюціонували ми, щоб бути релігійними? Чи еволюціонували ми, щоб бути добрими?	195
12. Набираючись хоробрості від науки	214
 Подяки за ілюстрації	 239

ЧАСТИНА 1

ПРОЩАВАЙ, БОЖЕ

1

СТІЛЬКИ БОГІВ!

Чи вірите ви в Бога?

Якого саме?

По всьому світу впродовж історії люди поклонялися тисячам богів. Політеїсти вірили в багатьох богів одночасно (*θεός* грецькою означає «бог», а *πολύς* — «багато»). Верховний бог вікінгів був Вотан (Одін). Інших богів звали Бальдр (бог краси), Тор (бог грому з могутнім молотом) та його донька Труд. Були у вікінгів й богині: Снотра (богиня мудрості), Фрігг (богиня материнства) та Ран (богиня моря).

Давні греки та римляни теж були політеїсти. Як і у вікінгів, їхні боги дуже нагадували людей і мали сильні людські пристрасті та емоції. У дванадцятьох грецьких богів і богинь часто були римські еквіваленти, що нібито виконували ті самі функції, як-от цар богів Зевс (у римлян Юпітер) зі своїми блискавками; його дружина Гера (Юнона); бог моря Посейдон (Нептун); богиня кохання Афродіта (Венера); посланець богів Гермес (Меркурій), який літав на крилатих сандалях; бог вина Діоніс (Бахус). З головних релігій, що дожили до наших днів, політеїстичний також індуїзм із тисячами богів.

Дуже багато греків і римлян вважали, що їхні боги реальні, тому молилися їм, приносили в жертву тварин, дякували за удачу й винуватили їх у невдачах. Звідки ми знаємо, що ці давні люди помилялися? Чому ніхто більше не вірить у Зевса? Ми не можемо знати напевне, але більшість із нас достатньо впевнено називає себе «атеїстами» щодо цих старих богів («теїст» — це той, хто

вірять у Бога(ів), а в «атеїст» — «а» означає «ні» — той, хто не вірить). Свого часу римляни називали атеїстами перших християн, бо ті не вірили в Юпітера, Нептуна чи ще когось зі згаданої компанії. У наш час ми називаємо цим словом людей, які не вірять у жодних богів.

Сподіваюсь, що ви, як і я, не вірите в Юпітера, Посейдона, Тора, Венеру, Купідона, Снотру, Марса, Одіна чи Аполлона. Я не вірю в давньоєгипетських богів на кшталт Осіріса, Тота, Нут, Анубіса чи Гора — його брата, що, як Ісус та багато інших богів по всьому світу, нібито народився від діви. Я не вірю в Гадада, Енліля, Ану, Дагона, Мардука чи будь-якого з давніх вавилонських богів.

Я не вірю в Аніанву, Маву, Нгаї чи будь-якого з африканських богів сонця. Не вірю я й у Білу, Гнові, Валу, Віріупранілі, Карраур чи будь-яку з богинь сонця австралійських аборигенів. Я не вірю в жодного з багатьох кельтських богів та богинь на кшталт ірландської богині сонця Едейн чи бога місяця Елата. Я не вірю в китайську богиню води Мацзу, фіджийського бога-акулу Дакуваку чи хетського океанського дракона Іллуанку. Я не вірю в жодного із сотень і сотень богів неба, річок, морів, сонця, зір, місяця, погоди, вогню, лісу... стільки богів, у яких можна не вірити.

А ще я не вірю в Ягве, бога юдеїв. Однак ви, імовірно, вірите, якщо вас виростили юдеї, християни чи мусульмани. Християни та мусульмани (під арабським ім'ям Аллах) перейняли цього юдейського бога, адже християнство та іслам — це відгалуження давньоєврейської релігії. Перша частина християнської Біблії повністю юдейська, а мусульманська священна книга Коран почасти походить із давніх юдейських текстів. Ці три релігії, юдаїзм, християнство та іслам, часто зараховують до однієї групи «авраамічних», бо вони всі походять від

мітичного патріарха Авраама, якого також називають прабатьком єврейського народу. З Авраамом ми ще зустрінемося в одному з наступних розділів.

Усі ці три релігії називають монотеїстичними, бо їхні представники нібито вірять лише в одного бога. Я кажу «нібито» з кількох причин. Ягве, головний нині бог (якого тому писатиму з великої літери Б — Бог), виник із малого, як родовий бог давніх синів Ізраїлевих, що, за їхнім переконанням, піклувався про них як про свій «обраний народ». (До нинішнього поклоніння Ягве в усьому світі привела історична випадковість — визнання християнства в Римській імперії після навернення імператора Костянтина 312 року н. е.) Сусідні племена мали власних богів, які, за їхнім переконанням, забезпечували їм особливий захист. І хоча сини Ізраїлеві поклонялися родовому богу Ягве, вони не обов'язково не вірили в богів конкурентних племен на кшталт бога родючості ханаанців Ваала; вони лише вважали, що Ягве більш могутній, а також надзвичайно ревнивий (як ми побачимо згодом): горе вам, якщо він спіймає вас за фліртом з якимись іншими богами.

Монотеїзм сучасних християн та мусульман теж досить сумнівний. Наприклад, вони вірять у злого «диявола» на ім'я Сатана (у християнстві) чи Шайтан (в ісламі). Він має також багато інших імен, як-от Вельзевул, Старий Нік, Лукавий, Спокусник, Грішний ангел, Люцифер. Християни та мусульмани не називають його богом, але вважають, що він має богоподібні сили і з усіма легіонами зла веде запеклу війну проти Божих сил добра. Релігії часто наслідують ідеї з давніших релігій. Поняття всеосяжної війни добра зі злом, імовірно, походить від зороастризму — давньої релігії, яку заснував перський пророк Зороастр і яка вплинула на авраамічні релігії. Зороастризм був релігією двох богів: бога добра (Агура

Мазда), який веде битву з богом зла (Ангра-Майнью). Зороастрійців можна знайти й досі, особливо в Індії. Це ще одна релігія, у яку я не вірю, і ви, мабуть, теж.

Одне з найжахливіших звинувачень для атеїстів, особливо в Америці та ісламських країнах, полягає в тому, що вони поклоняються Сатані. Насправді ж атеїсти вірять у богів зла не більше, ніж у богів добра. Вони не вірять ні в що надприродне. У Сатану вірять лише релігійні люди.

Християнство теж межує з політеїзмом, але в інший спосіб. «Отець, Син і Святий Дух» описані як «три в одному й один у трьох». Що саме це означає, теологи сперечаються (часто запекло) протягом багатьох століть. Це схоже на якусь формулу втискання політеїзму в монотеїзм. Його можна навіть назвати тритеїзмом. Давній розкол у християнській історії між східною (православною) та західною (римською) католицькою церквою здебільшого зумовила суперечка через таке питання: Святий Дух «виходить від» (хай би що це означало) Отця *та* Сина чи лише з Отця? Теологи насправді роздумують про це впродовж усього свого часу.

А є ще мати Ісуса Марія. Для римо-католиків Марія — богиня в усьому, крім назви. Вони заперечують, що Марія — богиня, але все одно моляться їй. Вони вірять у її «непорочне зачаття». Що це означає? Ну, католики вірять, що всі ми «народжені в гріху». Навіть крихітні діти, що, як можна було б подумати, ще трохи замалі, щоб грішити. Хай там як, однак католики вважають, що Марія (як і Ісус) була винятком. Усі решта з нас наслідують гріх першої людини Адама. Фактично Адам ніколи насправді не існував, тому й згрішити не міг. Однак католицьких теологів не збити з пантелику такими дрібницями. Католики вірять, що Марія, замість померти, як решта з нас, тілесно вознеслася (була засмоктана) «вгору» на небеса. Вони зображують

її як «Царицю Небесну» (іноді навіть «Царицю Всесвіту»!) з маленькою короною, що балансує на маківці. Усе це нібито робить Марію як мінімум не меншою богинею, ніж будь-яку з тисяч і тисяч індуїстських божеств (яких самі індуїсти називають просто іншими версіями одного бога). Якщо греки, римляни та вікінги були політеїсти, то й римо-католики теж.

Римо-католики також моляться окремим святим: небіжчикам, яких вважають особливо праведними і яких «канонізував» Папа. Папа Римський Іван Павло II канонізував 483 нових святих, а нинішній Папа Франциск — не менш ніж 813 лише за один день. Вважають, що багато святих мають якісь особливі таланти, які роблять їх вартими молитов з конкретними цілями чи для конкретних груп людей. Святий Андрій — покровитель торговців рибою, святий Бернард — покровитель архітекторів, святий Дрого — покровитель власників кав'ярень, святий Гуммар — покровитель лісорубів, свята Лідвіна — покровителька ковзанярів. Якщо потрібно помолитися про терпіння, католики можуть порадити вам святу Риту Касійську. Якщо ваша віра похитнулася, спробуйте святого Івана від Хреста. Якщо відчуваєте розпуку чи душевні страждання, найкращим вибором для вас може бути свята Дімфна. Хворі на рак зазвичай моляться святому Перегрину. Якщо загубили ключі, звертайтеся до святого Антонія. А є ще ангели, що мають різні шаблі: від серафимів угорі через архангелів до вашого особистого ангела-охоронця. Знову-таки римо-католики заперечуватимуть, наче ангели — це боги чи напівбоги, і стверджуватимуть, що насправді не моляться святим, а лише просять їх замовити слівце перед Богом. Мусульмани теж вірять в ангелів. А також у демонів, яких вони називають джинами.

Я не думаю, що має велике значення, хто такі Марія, святі та архангели: боги, напівбоги чи ані те, ані інше.

Сперечатися через належність ангелів до напівбогів — це радше те, як сперечатися через тотожність фей і піксі.

Хоча ви, ймовірно, не вірите у фей і піксі, цілком можливо, що вас виховали в одній із трьох авраамічних вір як юдеїв, християн чи мусульман. Як це буває, мене виховували як християнина. Я ходив у християнську школу й зазнав обряду конфірмації в англіканській церкві у тринадцять років. Зрештою, у п'ятнадцять я християнство покинув. Одна з причин була така. Уже приблизно у дев'ять років я вирахував, що якби народився в родині вікінгів, то щиро б вірив у Одіна та Тора. Якби я народився в давній Греції, то поклонявся б Зевсові та Афродіті. У наш час, якби я народився в Пакистані чи Єгипті, то вірив би, що Ісус був лише пророк, а не Син Божий, як стверджують християнські священники. Якби я народився в родині юдеїв, то й досі чекав би на пришествя Месії, давно обіцяного спасителя, замість вірити, що цей Месія був Ісус, як учили в моїй християнській школі. Люди в різних країнах копіюють батьків і вірять у бога чи богів своєї країни. Ці вірування суперечать одне одному, тому вони просто не можуть усі бути правильні.

Якщо одне з них правильне, чому це має бути саме те вірування, яке ви випадково успадкували в країні, де народилися? Не потрібно бути дуже саркастичним, щоб додуматися приблизно до такого: «Чи не дивовижно, що майже всі діти дотримуються тієї самої релігії, що їхні батьки, і це завжди (якось так випадково) правильна релігія!» Одна з моїх улюблених тем — звичка навішувати на малих дітей ярлики релігії їхніх батьків: «католицька дитина», «протестантська дитина», «мусульманська дитина». Такі фрази можна почути щодо дітей, надто малих, щоб розмовляти, не кажучи вже дотримуватися якихось релігійних переконань. Мені здається так само абсурдно говорити «соціалістична дитина» чи

«консервативна дитина», але ж таких фраз ніхто не використовує. Не думаю також, що нам варто говорити про «атеїстичних дітей».

А тепер ще кілька імен для тих, хто не вірить. Багато людей намагаються уникати слова «атеїст», хоч вони не вірять у жодного з богів, які мають ім'я. Дехто просто каже: «Я не знаю, ми не можемо знати». Такі люди часто називають себе «агностики». Це слово (яке походить від грецького й означає «незнання») вигадав Томас Генрі Гакслі, друг Чарльза Дарвіна, відомий як «Бульдог Дарвіна», бо він публічно обстоював ідеї останнього, коли той був надто сором'язливий, надто зайнятий чи надто хворий, щоб робити це самому. Деякі з тих людей, що називають себе агностиками, вважають існування або неіснування богів однаково ймовірним. Я думаю, що це не зовсім правильно, і Гакслі зі мною погодився б. Ми не можемо довести, що фей немає, але це не означає, що ми визнаємо ймовірність їхнього існування як 50:50. Більш розсудливі агностики кажуть, що вони не знають напевне, але вважають існування будь-якого різновиду бога малоімовірним. Інші агностики могли б сказати, що воно не малоімовірне, але ми просто не знаємо.

Деякі люди не вірять у богів з іменем, проте тужать за «якоюсь вищою силою», «чистим духом», творчим розумом, про який нічого не відомо, крім того, що це він задумав Всесвіт. Вони могли б сказати щось на кшталт: «Ну, я не вірю в Бога, — мабуть, у сенсі авраамічного Бога, — але не можу повірити, що нічого такого немає. Має ж бути щось більше, щось за межами відомого».

Деякі з цих людей називають себе «пантеїсти». Пантеїсти дещо невизначені щодо того, у що вони вірять. Вони кажуть щось на кшталт: «Мій бог — це все навколо», «Мій бог — природа», «Мій бог — Всесвіт». Або «Мій бог — глибока таїна усього, чого ми не розуміємо».

Великий Альберт Айнштайн використовував слово «Бог» у розумінні, дуже схожому на останнє твердження. Це дуже відрізняється від бога, який дослухається до ваших молитов, читає ваші потаємні думки та пробачає (або карає) ваші гріхи — усього, що мав би робити авраамічний Бог. Айнштайн був непохитний: він не вірив у персоналізованого бога, який робить хоч щось із цього.

Інші люди називають себе «деїсти». Деїсти не вірять у жодного з тисяч богів з іменем за всю історію людства. Однак вони вірять у щось, трохи більш визначене, ніж пантеїсти. Вони вірять у творчий розум, який винайшов закони Всесвіту, привів усе в рух на початку часу та простору, а потім сів відпочивати й уже нічого більше не робив: просто дав усьому відбуватися згідно із законами, які він (воно?) виклав. Деїстами були кілька батьків-засновників Сполучених Штатів, як-от Томас Джефферсон та Джеймс Медісон. Підозрюю, що якби вони жили після Чарлза Дарвіна, а не у XVIII столітті, то були б атеїсти, але не можу це довести.

Коли люди кажуть, що вони — атеїсти, то не мають на увазі, наче можуть довести, що богів не існує. Фактично довести, що чогось *не* існує, не можна. Ми не знаємо точно, що богів немає, так само ми не можемо довести, що немає фей, піксі, ельфів, гоблінів, лепреконів чи рожевих єдинорогів; так само ми не можемо довести, що не існує Санта-Клауса, Великоднього кролика чи Зубної феї. Уявити собі можна безліч усього, і ніхто цього не спростує. Філософ Бертран Рассел продемонстрував це на яскравому прикладі. «Якби я сказав вам, — говорив Рассел, — що навколо Сонця обертається чашка з китайської порцеляни, ви не змогли б цього спростувати». Однак нездатність щось спростувати — ще не привід вірити в це. У певному сенсі ми всі маємо бути «чайними агностиками». Однак на практиці ми — а-чайісти. Таким

само (технічно агностично), як а-чаїстами, а-феїстами, а-піксистами, а-єдинорогістами чи ким там ще, ви можете бути атеїстами.

Насправді ми маємо бути агностиками щодо всіх цих мільярдів сутностей, які можемо уявити, але ніхто не може спростувати. Проте ми не *віримо* в них. І поки хтось не запропонує причину вірити, ми лише марнуємо час, переймаючись цим. Такий підхід ми застосовуємо до Тора та Аполлона, Ра та Мардука, Мітри та Великого Джуджу З Високої Гори. Чи не могли б ми піти трохи далі й думати так само про Ягве чи Аллаха?

«Поки хтось не запропонує причину», — сказав я. Що ж, багато людей пропонували те, що вважали причиною вірити в того чи того бога. Або в якусь безіменну «вищу силу» чи «творчий розум». Тому нам потрібно розглянути ці причини й побачити, чи насправді вони вагомі. Деякі з них ми розглянемо на сторінках цієї книжки. Особливо у другій частині, присвяченій еволюції.

З цієї величезної теми я насамперед маю сказати, що еволюція — визначений факт: ми близькі родичі шимпанзе, трохи дальші родичі мавпочок, дуже далекі родичі риб тощо.

Багато людей вірять у свого бога чи богів через священні тексти: Біблію, Коран чи якусь іншу книгу. Цей розділ уже міг підготувати вас до сумніву в такій причині для віри. Різних вір дуже багато. Звідки ви знаєте, що священна книга, на якій ви вирости, правдива? І якщо всі інші неправдиві, що змушує вас думати, що ваша священна книга не така теж? Багато з вас, хто це читає, може, вирости на одній конкретній священній книзі — християнській Біблії. Їй присвячений наступний розділ. Хто її написав і яка причина вірити, що вона правдива?

2

ТА ЧИ ПРАВДА ЦЕ?

Скільки з того, що ми читаємо в Біблії, правда?

Звідки ми знаємо, що щось в історії було насправді? Звідки ми знаємо, що існував Гай Юлій Цезар? Чи Вільгельм Завойовник? Жоден з очевидців не дожив до наших днів; до того ж очевидці бувають на диво ненадійні, як скаже вам будь-який поліціант, що хоч раз брав у людей покази. Ми знаємо, що Цезар та Вільгельм існували, бо археологи знайшли промовисті свідчення, а також через багато згадок у різних документах, написаних за їхнього життя. Однак коли єдине свідчення про якусь подію чи особу написано лише через десятки чи сотні років після смерті будь-яких очевидців, історики стають недовірливі. Ці свідчення слабкі, бо їх передавали з уст в уста й легко могли перекрутити. Особливо якщо той, хто про них написав, мав упередження. Вінстон Черчилль сказав: «Історія буде добра до мене. Я маю намір писати її сам!» У цьому розділі ми побачимо, що це проблеми більшості розповідей про Ісуса в Новому Заповіті. Старий Заповіт зачекає до наступного розділу.

Ісус мав би говорити арамейською — семітською мовою, близькою до івриту. Книги Нового Заповіту в оригіналі були написані грецькою, а Старого Заповіту — івритом. Перекладів іншими мовами просто безліч. Найвідоміший англійський переклад — це Біблія короля Якова 1611 року, названа так, бо її замовив король Англії Яків I (Яків VI Шотландський). Я віддаю перевагу саме версії короля Якова, бо там дуже чудова мова — воно й не дивно, бо це англійська часів Шекспіра. А що та

мова тепер не завжди добре зрозуміла читачам, то в цій книжці я неохоче вирішив використовувати сучасний переклад — Нову міжнародну версію: якщо не зазначено іншого, цитати взяті саме з неї¹.

На вечірках досить популярна гра, яку в Британії називають «Китайський шепіт», а в багатьох інших країнах — «Зіпсований телефон». Ви стаєте в ланцюжок, скажімо, десятеро людей у ряд. Перша людина щось шепоче — це може бути якась розповідь — другій. Друга шепоче цю розповідь третій, третя — четвертій і т. д. Нарешті, коли ця розповідь досягає десятої людини, вона повторює почуте всім присутнім. Якщо тільки оригінальна розповідь не була винятково проста та коротка, вона дуже зміниться, часто надто кумедно. І в кінці ланцюжка зміняться не лише окремі слова, але й важливі подробиці самої розповіді.

До винайдення писемності й появи наукової археології усні розповіді з усіма їхніми викривленнями, як у цій грі, були єдиним способом передати інформацію між людьми. А він жахливо ненадійний. З кожним новим поколінням розповідь перекручували дедалі більше. Урешті-решт, фактична історія (що сталося насправді) губилася в мітах і легендах. Сьогодні вже складно сказати, чи існував колись реальний прототип легендарного грецького героя Ахілла або казкової красуні Єлени, чиє обличчя «відправило в путь тисячу кораблів». Коли згодом поет Гомер записав ці розповіді (а ми не знаємо, коли це трапилося, навіть приблизно в якому столітті), вони вже були перекручені поколіннями оповідачів. Будь-яка достеменна істина була втрачена. Ми не знаємо, хто такий «Гомер» чи коли він жив; чи був він сліпий, як говорить легенда; була це одна людина чи багато.

¹ Тут і далі всі цитати з Біблії подані за українським перекладом Івана Огієнка. (Тут і далі прим. перекл., якщо не зазначено інше.)

І ми не знаємо, як його розповіді починалися в оригіналі, до того як вони пройшли перекручувальний фільтр усних оповідок. Чи починалися вони як правдиві історії, а спотворені були потім? Чи вони одразу виникли як фантазійні художні твори, а в переказах змінилися ще більше?

Те саме стосується історій Старого Заповіту. Вірити їм ми маємо причин не більше, ніж оповідам Гомера про Ахілла чи Єлену. Розповіді про Авраама та Йосипа — це єврейські легенди, так само, як розповіді Гомера — грецькі легенди. Як щодо Нового Заповіту? Він дає більше надій знайти правдиві розповіді, бо стосується пізнішого періоду, ніж Старий: якихось двох тисяч років тому. Однак що ми насправді знаємо про Ісуса? Чи можемо ми бути впевнені, що він хоча б існував? Більшість сучасних науковців вважає, що він, імовірно, колись жив. Які докази цього ми маємо?

Євангелія? Їх друкують на початку Нового Заповіту, тому ви можете думати, що й написали їх першими. Проте насправді найдавніші книги Нового Заповіту друкують ближче до кінця: це послання апостола Павла. На жаль, апостол Павло майже нічого не говорить про життя Ісуса. Там багато написано про релігійне значення Ісуса, особливо його смерті й воскресіння. Однак майже нічого навіть схожого на фактаж. Може, апостол Павло вважав, що його читачі вже й так знали розповідь про життя Ісуса. А може, він не знав її сам: згадайте, що Євангелія тоді ще не записували. Може, він не вважав її взагалі важливою. Цей брак фактів про Ісуса в посланнях апостола Павла змушує істориків губитися у здогадах. Чи не дивно, що Павло, який хотів, щоб люди поклонялися Ісусу, майже нічого не говорить про те, що Ісус насправді сказав чи зробив?

Істориків насторожує й те, що про Ісуса майже немає згадок за межами Євангелій. Єврейський історик Йосип

Флавій (37— бл. 100), пишучи грецькою мовою, зазначив лише таке:

Тепер, у ці часи була розумна людина, Ісус, якщо це буде законно називати його людиною, бо Він був чинителем чудних гіл, учителем таких людей, котрі слухають правду з задоволенням. Він повів за Собою як і багато євреїв, так і багато з поган. Він був Месія; і коли Пилат, за радою головних серед нас, засудив Його на хрест, ті, що любили Його, спочатку не залишили Його, бо Він з'явився їм знову живим на третій день, як святі пророки предвістили цю та тисячу інших чудних речей про Нього; і плем'я християн, названих так від Нього, не щезло понині.

Багато істориків підозрюють, що цей уривок — підробка, яку пізніше додав якийсь християнський письменник. Найпідозріліша фраза — «Він був Месія». У єврейській традиції ім'ям «Месія» називали довгоочікуваного єврейського царя чи полководця, який мав народитись, щоб перемогти ворогів юдеїв. Християни вчили, що Ісус був Месія («Христос» — це просто грецький переклад цього слова). Однак для побожного юдея Ісус якось не схожий на полководця. Фактично це ще м'яко сказано. Його заклики до миру — навіть підставляти другу щоку, коли хтось вас ударить — зовсім не те, чого очікуєш від воїна. І далекий від того, щоб повести євреїв проти тогочасних римських поневолювачів, Ісус смиренно пішов на страту від їхніх рук. Ідея, що Ісус був Месія, здавалася б побожному юдею, як Йосип Флавій, божевільною. Якби Флавій чомусь пішов проти всього свого виховання й переконав себе, що такий малоймовірний персонаж, як Ісус, був Месія, він написав би про це велику пісню й танець до неї. Він не кинув би просто

випадкову фразу «Він був Месія». Тому вона дуже схожа на пізнішу християнську підробку. Саме так сьогодні вважає більшість учених мужів.

З-поміж інших давніх істориків Ісуса згадує лише римлянин Корнелій Тацит (54—120). Приписуваний йому твір пропонує переконливіше свідчення на користь існування Ісуса, що особливо цікаво, бо Тацит не каже про християн нічого доброго. Пишучи латиною про переслідування перших християн за часів імператора Нерона (37—87), Тацит зауважив:

І ось Нерон, щоб розвіяти чутки, постарався вишукати винних і піддав найвитонченішим покаранням тих, хто своїми мерзотами заслужив до себе загальну ненависть і кого юрба називала християнами. Христа, від імені якого походить ця назва, стратив за часів Тиберія прокуратор Понтій Пілат; придушене на час, це згубне марновірство стало знову вихоплюватися назовні, і не тільки в Юдеї, звідки пішла ця пошесть, але й у Римі, куди звідусіль стікається усе бридотне і безсоромне і де воно знаходить своїх прибічників¹.

Хай там як, але цей уривок теж багато хто вважає підробкою.

За словами більшості, але не всіх науковців, вірогідно, що Ісус справді існував. Звісно, ми знали б це точно, якби могли бути впевнені в історичній правдивості чотирьох Євангелій Нового Заповіту. Донедавна ніхто в них не сумнівався. В англійській мові навіть є вислів «євангельська правда», який означає, що правдивіше вже нікуди. Однак сьогодні цей вислів звучить не над-

¹ Переклад з латинської Олександра Кислюка. Див: Корнелій Тацит. Анналі. Київ: Український письменник, 2013. 702 с.

то переконливо після досліджень ХІХ та ХХ століть (особливо німецьких науковців).

Хто написав ці Євангелія? І коли? Багато людей помилково вважають, що «Євангеліє від Матвія» написав збирач податків Матвій, один із дванадцяти супутників Ісуса. А «Євангеліє від Івана» написав інший з цієї компанії, Іван, який став відомий як «улюблений учень». Вони думають, що «Євангеліє від Марка» написав юний супутник головного учня Ісуса Петра, а «Євангеліє від Луки» — лікар, друг Павла. Однак ніхто не має жодного уявлення про те, хто насправді написав ці Євангелія. Ми не маємо переконливих доказів у жодному з чотирьох випадків. Пізніше християни просто проставили якесь ім'я на кожному Євангелії для переконливості. Це мало здаватися кращим, ніж позначати їх невиразними, нейтральними літерами на кшталт А, Б, В, Г. Жоден серйозний науковець сьогодні не думає, що Євангелія справді написали очевидці тих подій, і всі згодні, що навіть «Євангеліє від Марка», найдавніше з усіх чотирьох, написане приблизно за 35—40 років після смерті Ісуса. «Євангеліє від Луки» та «Євангеліє від Матвія» взяли більшість своїх оповідей із «Євангелія від Марка», а деякі — з нині втраченого грецького документа, відомого як «Q». Перш ніж ці чотири тексти були нарешті записані, усі матеріали Євангелій постраждали від десятиліть переповідань, перекручень та перебільшень, як у «Зіпсованому телефоні».

Свідками вбивства президента США Джона Кеннеді в 1963 році були сотні людей. Його зафільмували на кіноплівку. Газети всього світу повідомили про нього того самого дня. Щоб вивчити кожну подробицю того, що сталося, створили спеціальний слідчий орган — Комісію Воррена. У ньому збирали компетентні думки науковців, лікарів, криміналістів та експертів із вогнепальної зброї. У 888-сторінковому звіті Комісії Воррена йшлося, що

Кеннеді застрелив Лі Гарві Освальд, який діяв сам. Однак з роками виникло чимало мітів, легенд і теорій змови, яких після смерті останніх очевидців, імовірно, ставати-ме лише більше.

Терористичні атаки 11 вересня на Нью-Йорк та Вашингтон сталися менш ніж 20 років тому, тобто часу відтоді минуло менше, ніж між смертю Ісуса та написанням найдавнішого «Євангелія від Марка». Факти цих нападів ретельно задокументували, їх повідомили численні очевидці й не раз обговорили кожну подробицю похвилинно. Проте й щодо них немає остаточної згоди. Інтернет повен суперечливих чуток, легенд та теорій. Деякі люди вважають, що це був план самих американців. Або ізраїльтян. Навіть прибульців із відкритого космосу. Інші тим часом вважали, не надаючи жодних доказів, що за цими атаками стояв іракський диктатор Саддам Хусейн. Це виправдовувало в їхніх очах наказ президента Буша про вторгнення в Ірак (хоча офіційною причиною теракти ніколи не були). Очевидці фотографували те, що вважали обличчям Сатани у хмарах димного пилу, які висіли того дня над Нью-Йорком.

На жаль, правда в тому (інтернет демонструє це, як ніколи раніше), що люди просто схильні до вигадок. Чутки та плітки ширяться, мов епідемії, незалежно від істини. Видатний американський письменник Марк Твен нібито сказав: «Поки правда взується, брехня пів світу обійде». І не лише зловмисна брехня, але й хороші історії — неправдиві, але милі та кумедні, особливо якщо їх розповідають щиро, справді не знаючи, що вони неправдиві. Або розповіді, що зовсім не милі, а навпаки, жахливо зловісні — це ще одна причина, чому їх так багато.

Ось типовий приклад того, як неправдива розповідь шириться, бо вона цікава й відповідає очікуванням або забобонам людей. Спершу трохи передісторії. Ви, може,

чули про «Вознесіння». Деякі проповідники та письменники, використовуючи окремі уривки з Біблії, останнім часом змусили тисячі людей, здебільшого в Америці, вірити, що невдовзі кілька щасливчиків, вибраних за їхню добродішність, раптом злетять до неба й зникнуть там. Це «Вознесіння» провістить обіцяне «Друге пришествя» Ісуса. Решта з нас — не вознесені — будуть «Залишені». Люди, яких ми знаємо, раптом щезнуть, не зоставивши жодного сліду. Імовірно, «до неба» означає, що вознесені австралійці полетять у протилежному напрямку, ніж вознесені європейці!

А тепер розповідь, про яку я згадав. Вона неправдива, хоч у неї багато хто вірить, і демонструє, як зазвичай ширяться хороші розповіді. Одна жінка з Арканзасу їхала на машині за вантажівкою, що везла надувні кульки у формі людського тіла в натуральну величину. Вантажівка перекинулася, і рожеві надуті ляльки злетіли до небес, бо були накачані гелієм. Думаючи, що вона побачила Вознесіння та Друге пришествя Ісуса, та жінка почала кричати: «Він повернувся, він повернувся!» і полізла крізь вікно на даху автівки на повному ходу, щоб теж вознестися на небеса. Як наслідок, аварія з двадцятьма автівками вбила тринадцятьох невинних людей і саму ту жінку. Зверніть увагу на підробну точність цього «тринадцятьох невинних людей». Ви можете подумати, що просто чутки не мали б таких подробиць. Але ви помилилися б.

Ви можете бачити, яка «поширювана» ця розповідь. Якби хтось розповів її вам як факт, ви майже напевне поспішили б переказати її комусь іще. Такі розповіді ширяться просто тому, що схожі на правду. Може, вони кумедні. Може, ми насолоджуємося увагою, яку отримуємо, коли переповідаємо хорошу історію. Розповідь про ляльок, накачаних гелієм, не лише надзвичайно яскрава: вона відповідає очікуванням або заботонам

людей. Чи ви не бачите, як те саме може стосуватися розповідей про чудесні діяння Ісуса чи його воскресіння? Перші адепти молодого християнського релігії могли бути надто охочі переказувати ці оповідки та чутки про Ісуса, абсолютно не перевіряючи їхню правдивість.

Подумайте про перекручені легенди щодо атаки 11 вересня або вбивства Кеннеді, а потім уявіть, як ще легше й більше можна все перекрутити, якщо немає жодних камер, газет та письмових свідчень упродовж 30 років після події. Немає нічого, крім пліток. Саме така була ситуація після смерті Ісуса. По всьому Східному Середземномор'ю, від Палестини до Рима, виникали окремі осередки християн різного ґатунку. Зв'язки між цими місцевими групами були слабкі та нечасті. Євангелія ще не були написані. Ті люди не мали Нового Заповіту, який скріпив би їх разом. Вони розходилися в багатьох питаннях, наприклад, чи мали християни бути євреями (та обрізаними), чи було християнство цілою новою релігією. Деякі з послань апостола Павла демонструють лідера, який намагається упорядкувати цей хаос.

Узгоджений біблійний «канон» — офіційний перелік книг — встановили лише за кілька століть після смерті Павла. Сьогодні Біблія, яку читають християни (протестанти), — це стандартний канон із 27 книг Нового Заповіту та 39 книг Старого Заповіту (римо-католики та православні християни мають низку додаткових книг, часто називаних «Апокрифи»).

Євангелія від Матвія, Марка, Луки та Івана єдині в офіційному каноні, але, як ми побачимо, приблизно в той самий час були написані багато інших проповідей Ісуса. Канон здебільшого затвердило зібрання чільників церков під назвою Нікейський собор. Це було 325 року н.е., у дні ейфорії після офіційного визнання християнства в Римській імперії, спричиненого наверненням ім-

ператора Костянтина Великого. Якби не Костянтин, вас, імовірно, навчали б поклонятися Юпітеру, Аполлону, Мінерві та іншим давньоримським богам. Набагато пізніше інші кілька великих імперій — Португальська (у Бразилії) та Іспанська (на решті континенту) — поширили християнство по всій Південній Америці. До речі, поширення ісламу в Північній Африці, на Близькому Сході та на Індійському субконтиненті теж стало наслідком військових завоювань.

Як я вже зазначав, Євангелія від Матвія, Марка, Луки та Івана були лише чотирма з великої кількості Євангелій, наявних за часів Нікейського собору. Деякі з менш відомих Євангелій я згадаю трохи згодом. До канону могли включити будь-яке з них, але з різних причин цього не зробили. Часто так траплялося, бо їх вважали еретичними: це лише означало, що вони суперечили «ортодоксальним» віруванням учасників собору. Інколи так траплялося, бо їх написали трохи пізніше, ніж Євангелія від Матвія, Марка, Луки та Івана. Однак, як ми вже бачили, навіть Євангеліє від Марка написане недостатньо рано, щоб вважати його потенційно правдивою історією.

Привілейовані чотири Євангелія вибрали почасти з дивних причин, пов'язаних радше з поетичними міркуваннями, ніж історичними. За два століття до Нікейського собору жив Ірней, один із впливових діячів ранньої історії християнства, відомих як «Отці Церкви». Він був переконаний, що має бути лише чотири Євангелія, не більше й не менше. Ірней вказував на те (неначе це має якесь значення), що Земля має чотири кінці й чотири вітри. Ніби цього було недостатньо, він також зазначав, що Книга Об'явлення святого Івана Богослова згадує Божий престол, який стоїть на чотирьох створіннях із чотирма лицями. Це, схоже, навів пророк Єзекиїль зі Старого Заповіту, який бачив подобу чотирьох живих

істот, що виходили з бурхливого вітру, кожна з яких мала чотири обличчя. Чотири, чотири, чотири, чотири — від цієї цифри не втекти, а отже, потрібно мати в каноні чотири Євангелія! На жаль, саме такі «міркування» замінюють логіку в теології.

Книгу Об'явлення, до речі, додали до канону лише пізніше, і шкода, що взагалі додали. Якийсь хлопчина на ім'я Іван однієї ночі на острові Патмос мав дивний сон, який записав. Ми всі бачимо сни, і багато з них досить дивні. Мої майже завжди такі, але я не записую їх і точно не вважаю ці сни достатньо цікавими, щоб нав'язувати їх іншим людям. Сон Івана був дивніший за більшість (неначе під наркотиками). Він став дуже відомий лише тому, що якимось потрапив у біблійний канон. Полум'яні проповідники в Америці вважають цей сон пророчим і часто цитують. Нарівні з першим посланням апостола Павла до солунян, Книга Об'явлення — головне натхнення ідеї «Вознесіння». Це також джерело небезпечної ідеї, що довгоочікуване Друге пришествя Ісуса буде лише після «Битви при Армагеддоні». Згадане вірування пояснює, чому деякі люди в Америці прагнуть тотальної війни за участі Ізраїлю на Близькому Сході. Вони думають, що то й буде «Армагеддон».

Через надзвичайну популярність книжок серії «Залишені» тисячі людей, особливо в Америці, щиро підтримують божевільне вірування, що Вознесіння буде насправді. І буде невдовзі. Є навіть вебсайти, що рекламують платну послугу догляду за вашим котом, якщо ви раптом тілесно злетите «вгору» на небеса. На жаль, люди не розуміють: які книги включили до канону, а які були... залишені, майже повністю вирішив простий випадок!

Тривалий відтинок між смертю Ісуса та написанням Євангелій дає нам лише одну з причин сумніватися, що вони становлять правдивий виклад історії. Інша причина

полягає в тому, що Євангелія суперечать одне одному. Хоч усі вони погоджуються, що Ісуса супроводжували дванадцяттеро учнів, проте розходяться в тому, ким вони були. Євангелія від Матвія та Луки простежують походження чоловіка Марії Йосипа від царя Давида через два геть різні ланцюжки предків (25 у Матвія й 41 у Луки). Ба гірше, Ісус нібито народився від матері-дівки, тому християни не можуть використати походження Йосипа від Давида, щоб встановити, що Ісус походить від Давида. Євангелія також розходяться з відомими історичними фактами, наприклад про римських правителів та їхні діяння.

А втім, ще одна проблема з визнанням Євангелій як історичної правди — це їхня одержимість справдженням пророцтв Старого Заповіту. Особливо в Євангелії від Матвія. Виникає відчуття, що автор цілком міг щось вигадати та вписати це у свій твір, лише щоб справдити пророцтво. Найяскравіший приклад — вигадана легенда, що Марія була діва, коли народила Ісуса. І ця легенда справді отримала власне життя. Матвій розповідає, як до Йосипа уві сні явився ангел і запевнив, що його наречена Марія вагітна не від іншого чоловіка, а від Бога. (Це, до речі, суперечить Євангелію від Луки, де ангел явився самій Марії.) Хай там як, Матвій далі, не відчуваючи найменшої тіні сорому, ділиться з читачами:

А все оце сталося, щоб збулося сказане пророком від Господа, який провіщає: Ось діва в утробі зачне, і Сина породить, і назвуть Йому Ймення Еммануїл, що в перекладі є: З нами Бог.

Може, «сором» тут неправильне слово. Матвій, хай би хто він був, мав інше уявлення про історичну правду, ніж ми з вами. Для нього справдження пророцтва було важливіше за те, що сталося насправді. Він просто

не зрозумів би, чому я сказав «не відчуваючи найменшої тіні сорому».

З другого боку, Матвій абсолютно хибно зрозумів пророцтво. Це Ісаїя, розділ 7. З самої Книги пророка Ісаї зрозуміло (хоч явно не Матвію), що Ісаїя говорив не про далеке майбутнє, а про безпосереднє в його час. Він говорив цареві Ахазу про конкретну молоду жінку в їхній присутності, яка вже була вагітна.

Слово, яке Матвій передає як «діва», івритом часів Ісаї звучало *альма*. Воно може означати «діва», а може «молода жінка» — радше як слово «дівича», що має обидва значення. Коли іврит часів Ісаї переклали грецькою мовою у версії Старого Заповіту під назвою Септуагінта, яку, мабуть, читав Матвій, слово *альма* перетворилося на *партенос*, що справді означає «діва». Проста помилка перекладу породила всесвітній міф про Благословенну Діву Марію та римо-католицький культ Марії як полюби богині — «Цариці Небесної».

Це було те саме прагнення до справдження пророцтва, що привело до народження Ісуса у Вифлеємі як у Матвія, так і в Луки. Ще один пророк Старого Заповіту Михей провістив, що юдейський Месія народиться у Вифлеємі, «місті Давида». Євангеліє від Івана достатньо розумно припускає, що Ісус народився в Назареті, де жили його батьки. Іван розповідає: люди були здивовані тим, що Ісус, якби він справді був Месія, народився в Назареті. Марк не згадує місця його народження взагалі. Однак Матвій та Лука хотіли справдити пророцтво Михея, тож обидва всіляко намагалися змінити місце народження Ісуса з Назарета на Вифлеєм. На жаль, вони робили це двома різними, суперечливими способами.

Лука розв'язав цю проблему через податок, який наклав римський імператор Август. Згаданий податок, за словами євангеліста, супроводжував перепис населення. Лука тут

Популярне видання

ДОКІНЗ Річард

Бог, що віджив своє. Посібник для початківців

Головний редактор *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *О. М. Шелест*
Редактор *Є. О. Редько*
Художній редактор *А. О. Попова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Т. М. Куксова*

Підписано до друку 04.01.2021. Формат 60x90/16.
Друк офсетний. Гарнітура «Baltica». Ум. друк. арк. 15.
Наклад 3000 пр. Зам. №

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61001, м. Харків, вул. Б. Хмельницького, буд. 24
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р. www.unisoft.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

UNISOFT

Докінз Р.

Д63 Бог, що віджив своє. Посібник для початківців / Річард Докінз ; перекл. з англ. Я. Лебеденка. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. — 240 с. : іл.

ISBN 978-617-12-8457-9

ISBN 978-1-787-63121-2 (англ.)

Ця книжка продовжує теми, порушені Докінзом у «Сліпому годинникарі» та «Ілюзії Бога»: хто насправді стоїть за кулісами створення світу? чому релігій багато, а Творець — один? і чи могли ми з'явитися нізвідки? Час переосмислити віру, еволюцію та навіть самого Бога.

УДК 2